

НУТҚИЙ ТУЗИЛМА МАЗМУННИНГ ИДРОК ЭТИЛИШИ

Ш.Сафаров
СамДЧТИ профессори, ф.ф.д.

Нутқий тузилма кўламида иккита асосий қисм ажратилади: мазмун (гапнинг пресуппозицион маъносига мос келиши) ва хабар (тузилманинг иллокутив кучи). Ушбу қисмларнинг сўзловчи ва тингловчига муносабати ўзига хосдир. Ушбу муносабат қуйидаги турларга эга бўлади: 1) “сўзловчи-мазмун”. Бу муносабат прагма–семантик характерга эга, чунки бу ерда сўзловчининг пропозицияга муносабати олд ўринга чиқади; 2) “сўзловчи - хабар”. Бу прагматик хусусиятга эга бўлиб, унда сўзловчининг у ёки бу турдаги иллокутив тузилмадан фойдаланаётганимани назарда тутаётгани муҳимдир. Масалан, “Мен сенинг кўзингга кўрсатаман” нутқий акти фаоллашувида сўзловчи таҳдид кўрсатишни унчалик истамаслиги мумкин.

Санаб ўтилган муносабатларни аниқлаш баъзан қийинчилик туғдириши аниқ, шу сабаб катта ҳажмдаги матнларга мурожаат қилишга тўғри келади. Бундан ташқари, сўзловчининг коммуникатив мақсадини билиш ҳам осон вазифа эмас.

Тингловчининг мазмун ва хабарга муносабати ҳам турлича кечади. Тингловчининг мазмунга муносабати, албатта, семантик характерга эга. Хабар ва мазмун идроки турли йўналишда кечган тақдирда мазмун референт маъно кўринишида қабул қилинади.

“Тингловчи - хабар” муносабати фаоллашувида эса муносабат прагматик характерга эга бўлиб, бунда сўзловчи ва тингловчининг дунёқараши, мақсади ўзаро алоқага киришади.

Демак, прагма–прагматик муносабатлар икки кўринишга эга ва улардан биринчиси сўзловчига тегишли бўлса, иккинчи тингловчига хосдир. Ушбу турдаги муносабатлар бир хил даражада содир бўлиши ёки бўлмаслигини билиш учун даставвал тингловчининг нутқий тузилмада узатилаётган ахборотни идрок этиши “сўзловчи - хабар” моделидаги муносабатга мос келишини аниқлаш лозим бўлади. Аслини олганда, бу йўсиндаги идрок фаолияти содир бўлиши мумкин, аммо бунинг учун тингловчи локуцияни охиригача эшитиши ҳамда уни мулоқот вазияти билан қиёслаши керак. Зеро, прагматик мақсад сўзловчига олдиндан маълум ва бу локуция кечишининг талаби, тингловчи эса прагматик мақсадни нутқий ҳаракат якунида “қайта тиклаш” усули орқали англаб етади.

“Тингловчи - мазмун” муносабатига келадиган бўлсак, унинг доирасида мазмуннинг мақомини белгилаш муаммоси пайдо бўлади. Мазмунни хабардан айри ҳолда тавсифлаш мумкинми? Мазкур саволга жавоб аниқ: мазмун узатилаётган хабардан келиб чиқади: шундай экан, юқоридаги муносабатни ўрганиш қандайдир методологик асосга эга эмаслигини эътироф этиб, уни фақат таҳлил амали сифатида қараганимиз маъқул. Бундай амалдан фойдаланиш мураккаб ҳодисанинг турли томонларини алоҳида тавсифлашга йўналтирилган диалектик тамойил доирасида

бажарилади. Ушбу ҳолатда маълум бир савол туғилиши табиийдир: агарда мазмун воқелик парчаси ҳақидаги ахборот бўлса, унда у денотатни акс эттирадимиз? Бизнингча, бундай эмас, чунки ахборот воқелик парчасининг айнан нусхаси бўлмасдан, балки сўзловчи томондан нутқий тузилма кўринишида маълум қилинаётган ҳодисадир. Мазкур тузилма денотатив хусусият билан биргаликда, модал хусусиятга ҳам эга. Демак, тингловчи воқеликдаги вазиятни эмас, балки унинг тўғрисидаги ахборотни қайта тиклайди ва унга хос модал мазмунни ҳам англашга ҳаракат қилади.

Мулоқот муҳитида мазмун узатилиши оддий маъно билдириш фаолияти эмас. Маъно ҳодисасининг сигнификатив талқинига асосланадиган бўлсак, ушбу ҳодисани ифодаловчининг сигнификатга муносабати сифатида ажратиш лозим. Дарҳақиқат, инсонларнинг у ёки бу воқеа–ҳодиса борасидаги билими бир хил эмас. Шу боис, билимнинг структураси, уни сақлаш ва тушуниш масаласини муҳокама қилаётиб, маънони универсал ҳодиса бўлмасдан, балки субъектив категория эканлигини эътиборга олишга мажбурмиз. Шу тариқа мазмун идроки шароитида тингловчи сигнификатни қайта тиклаш ҳаракатини бажаради.

Бу ҳаракат куйидаги босқичларда содир бўлади:

1) тингловчининг билимлари тизимида асосий ҳудудни белгилаш. Ушбу ҳудуд, фикримизча, узатилаётган мазмуннинг предметини ташкил қилади. Бундай ҳудудий тақсимот фрейм структурасига мос келади.

2) сўзловчи сигнификатида мавжуд бўлган ахборотни фрейм структурасига киритиш. Бунда нутқий тузилманинг таркиби унинг прагматик самарасига муқобил бўлиши шарт. Ушбу жараён динамик характерга эга бўлиб, фрейм структурасида ўзгариш содир бўлишига таъсир кўрсатади.

3) динамик жараённинг навбатдаги босқичи “хотирлаш” кўринишига эга ва у фрейм структурасига ўзгариш билан бир пайтда ҳаракатга тушиб, узатилаётган ахборотдан маълум даражада четга чиқишга ундайди. Бунда, балким, фреймлараро муносабатларни излаш ҳаракати бажарилади.

4) динамик жараённинг охириги босқичларида инсон онгининг ботинида яширинган ахборотни фаоллаштириш амали бажарилади. Ушбу амалнинг юзага чиқиши кўп жиҳатдан инсоннинг этномаданий имкониятлари билан боғлиқ. Аммо мазкур босқич ихтиёрий характерга эга, зеро у этномаданий имконияти бир хил бўлган кишилар мулоқотида рўёбга чиқмайди.

Гумонсиз, “сигнификатни уйғотиш” босқичи кўп жиҳатдан фаразли кўринишга эга ва уни тубдан ўрганиш эҳтиёжи мавжуд. Бироқ “уйғотиш” тамойили ишонарли кўринади, чунки ушбу тамойил нутқий мулоқотни фаолият назарияси нуқтаи назаридан таҳлил қилиш доирасида муҳимлашади.

Айтиш жоизки, мазкур маърузада ахборотни тингловчи томонидан идрок этиш билан боғлиқ ҳаракатлар тўлиқ ёритилмасдан қолмоқда. Ушбу ҳаракатлар мазмунни идрок этиш жараёнига нисбатан бошқача тамойилларга асосланганлиги сабабли, уларни батафсил ўрганиш талаби мавжуд. Умуман, нутқий мулоқотни таҳлил қилишда нафақат сўзловчи, балки тингловчининг ролига алоҳида аҳамият қаратиш

лозим. Бунда нутқий ҳаракатлар тавсифининг статик моделини процессуал модел билан алмаштириш эҳтиёжи долзарблашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўхати:

1. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.
2. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. - 298 с.